

УДК 94(438=161.2)«1921/1924»:[355.257.7:343.819.5]:655.4
<https://doi.org/>

Марина Геннадіївна Палієнко,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри архівознавства
та спеціальних галузей історичної науки
історичного факультету,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-9098-1142
e-mail: mpaliienko@knu.ua

Ігор Володимирович Срібняк,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії
факультету суспільно-гуманітарних наук,
Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0001-9750-4958
e-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua

Сергій Олександрович Голованов,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії
факультету суспільно-гуманітарних наук,
Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-3120-5415
e-mail: s.holovanov@kubg.edu.ua

КНИЖКОВИЙ РУХ У ТАБОРАХ ІНТЕРНОВАНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ АРМІЇ УНР У ПОЛЬЩІ (1921 РІК – ПЕРША ПОЛОВИНА 1924 РОКУ)

Мета роботи. У статті відтворено динаміку книжкового руху в таборах інтернованих вояків-українців Армії УНР у Польщі (1921–1924 рр.), а також розкрито значення української книги для зміцнення морального духу

вояцтва в умовах таборової ізоляції. **Методологія** дослідження передбачає використання проблемно-хронологічного, конкретно-історичного та порівняльно-ретроспективного методів дослідження, поєднання яких дозво-

лило розкрити особливості розгортання книжкового руху в таборах інтернованих вояків-українців Армії УНР. **Наукова новизна** полягає у визначенні внеску різних структур Державного центру УНР в екзилі у процес започаткування та розвитку книжкового руху в таборах, встановленні джерел матеріального забезпечення таборових бібліотек, а також ролі таборових бібліотек у справі зміцнення патріотичного світогляду інтернованих та членів їхніх родин. **Висновки.** Доведено, що українська книга в таборах інтернованих вояків-українців справляла вагомий вплив на таборян, істотно допомагаючи в опануванні новими знаннями, а також слугуючи розрадою в їх нелегкому повсякденні. Заходами командування Військ УНР, громадських та благодійних організацій бібліотеки-читальні були створені в кожному таборі, завдяки чому інтер-

новані мали можливість отримувати й новинну інформацію. Встановлено, що поточні видатки бібліотек, зокрема й передплата періодики, відбувалися завдяки коштам, які вносилися командирами дивізій Армії УНР. Поповнення фондів бібліотек здійснювалось як завдяки заходам міністерства освіти УНР, так і зусиллями жертводавців. Зі створенням у таборах друкарень та видавничих товариств частина накладу друкованої продукції передавалася до таборових та дивізійних бібліотек. Українська книжка заклала тривкі основи національно-державницького світогляду інтернованих, залишаючись разом з тим найважливішим джерелом їх знань з історії, географії та культури України.

Ключові слова: інтерновані вояки-українці; табір; бібліотека; читальня; книга; Армія Української Народної Республіки; Польща.

Актуальність теми дослідження. Інтернування Армії УНР у таборах Польщі, якому передувала її військова поразка у збройному двобої з більшовицькими військами та відступ з теренів України (21 листопада 1920 р.), стало тяжким випробуванням для українського воїнства, яке опинилося на чужині перед непростим життєвим вибором. Переважна більшість вояків Армії УНР воліла продовжити боротьбу з більшовизмом та відновити Українську Народну Республіку, водночас частина з них, особливо ті, хто не мав тривких світоглядних орієнтирів, перебували в цілковито розгубленому стані та потребували духовної опіки й моральної підтримки. Такий стан справ вимагав негайного реагування з боку військового командування та вищого політичного керівництва УНР, адже навіть коротке зволікання могло мати

своїм наслідком посилення деструктивних процесів у середовищі таборян. І вже за короткий час у таборах було вжито енергійних заходів для організації культурно-освітньої роботи в середовищі інтернованого українського вояцтва, чільною складовою якої стало створення бібліотек-читалень. Отже, актуальність дослідження визначається потребою з'ясування ступеня впливу української книги на морально-психологічний стан інтернованих вояків Армії УНР, а також важливістю розкриття змісту організаційних заходів Державного центру УНР в екзилі, покликаних створити сприятливі умови для ознайомлення вояцтва з українською класичною літературою та публіцистикою з метою формування національної ідентичності.

Аналіз досліджень і публікацій. Початок науковій розробці проблеми книжкового руху в таборах інтернованих вояків-українців поклала загальновідома праця Симона Наріжного «Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома Світовими війнами», в рамках окремого розділу якої був поданий огляд культурно-освітньої праці вояків-українців у таборах інтернованих на теренах Польщі [12, с. 33–52]. За півстоліття вивчення цієї теми було продовжено двома розвідками українських дослідників. У короткій замітці Олесі Заремби подано кілька фактів про специфіку видання та поширення релігійної книги в таборах інтернованих українців [8, с. 54–55], натомість Таїсія Ківшар – у рамках проведення комплексного аналізу українського книжкового руху в часі Української революції та повоєнного п'ятиліття – навила значно змістовніший огляд проблематики «таборового» функціонування української книги в середовищі інтернованих вояків Армії УНР у Польщі в 1921–1922 р. [9, с. 248–253]. Публікація ще однієї дослідниці (Л. Кужель), хоча й стосувалася таборової періодики, разом з тим містила цінну інформацію про діяльність кількох таборових видавництв [11, с. 58–69].

Майже одночасно низкою польських та українських дослідників провадилась інтенсивна науково-публікаційна робота, в результаті чого стало можливим реконструювати обставини перебування інтернованих вояків-українців у таборах Польщі [40; 19; 14; 10; 39, 15, 41]. Завдяки цьому була акумульована значна кількість різних даних про діяльність таборових бібліотек, що, зрозуміло, не давало цілісного уявлення про

особливості розвитку книжкового руху в таборах інтернованих українців у Польщі. Разом з тим слід зазначити, що жоден зі згадуваних дослідників не ставив перед собою завдання вивчення особливостей діяльності таборових бібліотек, а також власне книговидання та поширення української книги серед таборян.

У подальшому увага дослідників знову сконцентрувалася на діяльності таборових видавництв – спочатку М. Бойчак та Р. Лякіна у своїй монографії звернулися до деяких аспектів діяльності видавництва «Чорномор», вказавши й низку назв книг, що були підготовлені до видання лікарями [3]; згодом Ю. Голубничча-Шленчак докладно висвітлила історію функціонування видавництв, що діяли в таборах інтернованих вояків-українців у Польщі, навівши при цьому перелік опублікованої ними книжкової продукції [4, 5, 6].

З метою цілісної реконструкції діяльності бібліотек у таборах інтернованих вояків-українців у Польщі, особливостей їх створення та комплектування автори цієї статті використали архівні матеріали, що зберігаються як в Україні (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України), так і в Польщі (*Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu*, Національний інститут ім. Оссолінських у Вроцлаві). Крім того, важливим джерелом для висвітлення книжкового руху в таборах є матеріали таборових часописів, редакції яких досить регулярно вміщували інформацію про поточну роботу тамтешніх бібліотек. Значну джерельну цінність становлять і спомини таборян, які брали безпосередню участь у культурно-освітній роботі [1, 2].

Мета дослідження полягає у проведенні комплексного дослідження динаміки книжкового руху в таборах інтернованих вояків-українців Армії УНР у 1921–1924 рр., а також визначенні впливу таборових бібліотек на формування національно-державницького світогляду таборян.

Виклад основного матеріалу. Відразу після розміщення інтернованих вояків-українців у таборах (Пікуличі, Ланцут, Вадовиці, Александрів, Стшалково, Щипіорно, Каліш, а також на цивільному становищі в Ченстохові) вищими військовими начальниками Армії УНР було вжито невідкладних заходів для забезпечення прийнятних для них побутових умов і водночас започатковано різнобічне їх навчання, а також організовано й дозвілля інтернованих. Культурно-освітня робота в

середовищі вояцтва в цей час залишалася пріоритетним напрямом, і чільною її складовою стало уможливлення доступу таборян до української книги шляхом створення таборових бібліотек-читалень.

Справа поповнення їх книжками українських авторів покладалася на культурно-освітній відділ головного управління Генерального штабу Армії УНР (начальник – полковник Федір Стешко), який мав для цього взаємодіяти з різними урядовими структурами, зокрема – з міністерством освіти УНР, заходами якого з України до Польщі була евакуйована невелика кількість української поліграфічної продукції. Уже в кінці грудня 1920 р. Ф. Стешко клопотався перед міністром освіти УНР Петром Холодним про видачу 90 назв книжок з подальшим їх переданням до таборових бібліотек, які мали бути засновані в кожному таборі інтернованих вояків-українців у Польщі [22, арк. 82]. З огляду на те, що процес локалізації українського вояцтва ще остаточно не завершився і для його розміщення могли бути створені нові табори, Ф. Стешко висунув пропозицію (лист до міністра освіти УНР від 28 грудня 1920 р.) зарезервувати певну кількість книжок – «переважно підручників та красного письменства», які утворили би «книжний запас, з котрого можна було б брати книжки для улаштування бібліотек при тих таборах, які книжок ще не одержували» [9, с. 250].

Слід відзначити, що ще до створення такого «книжкового запасу» невеликі партії книжок вже передавалися зі складів міністерства освіти, в т. ч. і для тих з'єднань Армії УНР, які досі ще не були дислоковані в таборах, перебуваючи на тимчасовому постойі в різних місцевостях Польщі. Так, зокрема, 26 грудня 1920 р. для дивізійної бібліотеки 5-ї Херсонської стрілецької дивізії Армії УНР надійшли близько 100 томів таких підручників, як «Коротка історія України» І. Крип'якевича та «Початкова географія» С. Рудницького, а також твори В. Винниченка в 11-ти томах та ін. [23, арк. 1]. Ще 28 назв книг (у т. ч. твори Т. Шевченка, М. Драгоманова, Панаса Мирного, В. Винниченка, М. Куліша) на початку січня 1921 р. були відправлені до Ченстохова, де на цивільному становищі тимчасово розміщувався апарат військового міністерства УНР [23, арк. 41, 43].

Проте ці обсяги переданої літератури не могли задовольнити попиту українського вояцтва на книгу, передусім на підручники, відсутність

яких унеможлиблювала проведення навчання інтернованих. У їх пошуках командири частин та з'єднань Армії УНР продовжували звертатись як до головного отамана С. Петлюри, так і до міністра освіти з рапортами і клопотаннями про надсилання до таборів додаткової кількості навчальної літератури [8, с. 55].

Справа в тім, що досить часто таборіві школи диспонували одним–кількома примірниками підручників. Намагаючися хоч якось задовольнити колосальний брак навчальної літератури, в деяких таборах вдавалися до їх передруку на друкарських машинках, проте в цьому випадку на заводі стояла гостра нестача паперу. Обстежуючи ситуацію в таборах, заступник міністра освіти С. Сірополко звернув увагу на виняткову складність проведення навчання з одним підручником, який від тривалого використання часом ледь не цілковито затирався, що додатково утруднювало навчальний процес [24, арк. 10–11].

У цій ситуації на допомогу організаторам таборових шкіл приходив уже згадуваний культурно-освітній відділ Генштабу, який перебрав на себе виконання координаційно-розпорядчих функцій. Його співробітники тісно взаємодіяли з новоствореними дивізійними культурно-освітніми відділами, яким підлягали спеціально призначені для організації такого роду роботи інструктори. До кола функціональних обов'язків останніх належало, зокрема, й облаштування козацьких бібліотек-читалень. Передбачалося, що ці бібліотечки будуть поповнюватися насамперед завдяки тиражуванню книжок та дивізійної періодики безпосередньо в таборах [25, арк. 3 зв., 6–6 зв.]. Також було визначено, що видатки на ці потреби покриватимуться шляхом відрахування визначеного відсотка з прибутків таборових кооперативів та крамниць, а також відсотків з коштів, отриманих за проведення платних вистав аматорських театрів і виступів хорів у таборах [26, арк. 4].

Запропонована схема матеріального забезпечення книжкового руху заклала підвалини для створення дивізійних та таборових бібліотек, але спочатку їхні фонди поповнювалися лише завдяки надходженням літератури від міністерства освіти УНР. Так, зокрема, 1-ша Запорізька стрілецька дивізія (табір Пікуличі) 27 грудня 1920 р. отримала для власних потреб 200 примірників навчальної літератури («Початкову географію» С. Руданського, «Початкову граматику до науки читання й письма»

С. Черкасенка), а також вибрані твори Т. Шевченка, І. Котляревського, Панаса Мирного, В. Винниченка [23, арк. 1].

Але цих книг катастрофічно не вистачало, бо загалом у дивізійній бібліотеці нараховувалося лише близько 300–350 книг (у розрахунку на майже три тисячі вояків). Через це бібліотека і читальня (на 50–60 осіб) функціонували досить мляво. Брак книжок певною мірою компенсувався щоденним проведенням лекторами з числа старшин лекцій з історії та географії України (присутніми на них були пересічно 250–300 козаків) [27, арк. 49; 28, арк. 8]. Ще одна дивізійна бібліотека-читальня в Пікуличах була облаштована заходами вояків 1-ї Кулеметної дивізії, будучи локалізованою в не зовсім зручному для її роботи приміщенні (у викладовій залі).

Ці два осередки мали мінімальну кількість літератури – тим не менш їх щоденне функціонування дозволяло організувати освітню роботу з інтернованими в цьому таборі вояками, більше того, на думку начальника культурно-освітнього відділу 1-ї Запорізької дивізії хорунжого М. Осики-Островецького, – в умовах таборової ізоляції саме «книжка і газета являлися єдиним порадищем і розвагою» для українського вояцтва. Однією лише вадою дивізійних бібліотек була майже повна відсутність творів красного письменства, і саме ця обставина вимагала оперативного реагування з метою поповнення такою літературою їх фондів [28, арк. 8].

У ще одному таборі інтернованих українських військ – Александрові Куявському – книжковий рух мав дещо відмінні від решти таборів форми. Так, на початках інтернування утримувані тут частини одержували для власного користування невеличкі квоти книжок від міністерства освіти УНР, зокрема 36 назв підручників надійшли до бібліотеки 6-ї стрілецької дивізії в січні 1921 р. [23, арк. 41, 43]. Проте вже невдовзі фонди згаданої бібліотеки стали поповнюватися завдяки діяльності заснованого при цій дивізії Братства св. Покрови. Разом з ініціатором заснування Братства о. Петром Білоном братчики організували видання літератури релігійного змісту, яка призначалася не лише для таборян, але й усіх українських емігрантів у Польщі. Уже за короткий час їхніми заходами невеликими накладками були розтиражовані «Літургія Івана Золотоустого», «Слово Івана Золотоустого на Пасху», «Коротенький пра-

вославний молитовник» та ін. [12, с. 37]. До того ж, Братство заснувало й власну книгозбірню, через яку реалізовувало релігійну літературу, що надходила до табору зі Львова [2, с. 65–66].

Крім бібліотеки 6-ї дивізії в Александрові також діяла книгозбірня 4-ї Київської дивізії, а також бібліотека Збірної станиці, у фондах якої була значна кількість навчальної літератури, що активно використовувалася лекторами під час підготовки до лекцій (з історії, географії, письменства, статистики, економіки України) [43]. У березні 1921 р. ці три бібліотечні осередки об'єдналися в одну (загальнотаборову) інституцію, цінним подарунком для якої стали 185 різних книжок (у переважній більшості – творів красного письменства) від YMCA¹ [29, арк. 14–15]. Завдяки цьому та іншим поповненням загальний фонд таборової бібліотеки налічував уже 1600 різних книжок. Окремо існувала книгозбірня Старшинської громади 6-ї дивізії з її 1000 книг [1, с. 40].

Таборова бібліотека була облаштована й у таборі Ланцут, що стало можливим завдяки відрахуванню певної частки з прибутків дивізійних кооперативів та крамниць. Навесні 1921 р. у цьому таборі розпочало свою діяльність представництво YMCA, яке надавало матеріальну допомогу всім освітнім осередкам інтернованих, і зокрема бібліотеці. Станом на початок літа ц. р. до її картотеки було внесено 324 назви книжок (дані про їхню загальну кількість відсутні. – *Авт.*), в її читальному залі можна було ознайомитися зі змістом різних українських часописів [27, арк. 81–86].

Книжковий рух у таборі Стшалково теж мав свої особливості, зумовлені тим, що в ньому були зібрані інтерновані українці з кількох інших таборів – Пикуличів, Александрова, Вадовиць та Ланцута (після їх ліквідації протягом весни-літа 1921 р.). Табір прийняв українців у кінці липня 1921 р., і ледь не першим кроком командування групи інтернованих військ у Стшалково стало облаштування бібліотеки-читальні, яка розпочала свою роботу вже на початку серпня ц. р. Така швидкість була обумовлена тим, що передислоковані сюди дивізії Армії УНР уже мали

¹ *Young Men's Christian Association* (YMCA) – Молодіжна християнська асоціація, благодійна американська організація, яка надавала гуманітарну допомогу в різних європейських країнах, у т. ч. полоненим та інтернованим у таборах.

свої книгозбірні, відтак таборова бібліотека-читальня постала шляхом об'єднання всіх їх фондів. Безпосередньо її створенням опікувався Культурно-просвітній курінь на чолі з підполковником С. Тараном за сприяння таборового культурно-освітнього відділу у приміщенні Українського народного університету.

Задля забезпечення зручності користування послугами бібліотеки для таборян вона працювала з 15:00 до 22:30, відвідувати її мали можливість усі бажаючі. У ній можна було переглянути свіжі часописи та читати наявну в її фондах літературу, крім того, існувала можливість випозичення книжок (за умови внесення грошової застави). При бібліотеці діяв буфет, прибутки від діяльності якого спрямовувалися на поповнення фондів бібліотеки [17]. Свою лепту у справу збільшення книжкових фондів бібліотеки внесла й УМСА, яка в серпні передала таборянам власний книгозбір [18]. В архівних документах також присутня згадка про облаштування бібліотеки при Українському народному університеті, що діяв у цьому таборі [30, арк. 39].

Найкраще була організована бібліотечна справа в таборі Каліш, де дислокувалися 2-га Волинська і 3-тя Залізна стрілецькі дивізії, для потреб яких у кінці грудня 1920 р. міністерством освіти УНР було передано 400 примірників «Короткої історії України» І. Крип'якевича та 200 – «Початкової граматики до науки читання й письма» С. Черкасенка, а також деякі інші книги. За короткий час 3-тя дивізія отримала ще 18 назв книжок [23, арк. 1, 41, 43]. Але, крім навчальної, таборяни нагально потребували й художньої літератури, що спонукало командира дивізії генерал-хорунжого О. Удовиченка звернутися до магістрату м. Каліша та домовитися про випозичення з міської бібліотеки за окрему плату (3000 марок польських на місяць) російськомовних книжок. Останні передавалися на визначений час до дивізійної книгозбірні, а потім їх повертали до постійного місця зберігання [42].

Нестача коштів у дивізійній касі змусила культурно-освітній відділ Залізної дивізії активізувати свої зусилля з пошуків української книжки, і після звернень його співробітників до різних державних установ УНР ситуація суттєво покращилася – дивізія безоплатно отримала додаткові книжкові надходження. Завдяки цьому станом на 15 березня 1920 р. загальний фонд дивізійної бібліотеки становив уже 1015 примірників

книжок, у т. ч. 628 назв навчальної літератури (підручників та абеток). Охопити книжкою більший загальний вояцтва не дозволяла відсутність приміщення для облаштування читальні, відтак єдиною формою отримання книжок було лише їх надання на руки всім бажаючим. Для зручності таборян при деяких куренях були засновані свої бібліотечки (100–150 примірників книжок). Загалом за три місяці (15 грудня 1920 р. – 15 березня 1921 р.) книжки випозичалися 3595 разів, отже кожного дня пересічно прочитувалися 64 книжки (переважно історичні оповідання та книги, присвячені національному питанню) [31, арк. 1 зв.–2].

Командування 2-ї і 3-ї дивізій докладно зусилля до створення власної поліграфічної бази. З цією метою вояки Волинської дивізії змогли урухомити друкарський верстат, налагодивши випуск підручників для своїх загальноосвітніх шкіл. Заходами видавничо-бібліотечної секції культурно-освітнього відділу дивізії була започаткована дивізійна бібліотека з читальнею, де спочатку нараховувалося лише 300 книжок. Залізнична дивізія також зуміла облаштувати похідну друкарню, в якій невеликими накладками (20–30 примірників) тиражувалися молитовники, було видруковано кілька праць генерала П. Шандрука, «Коротку історію 3-ї Залізничної дивізії» полковника Г. Чижевського, збірки народних пісень, афіші. Деякі більшими накладками (кілька сотень примірників) виходили військові підручники та спогади [31, арк. 11–11 зв.].

Таким чином, уже навесні 1921 р. книжковий рух у таборах суттєво поживався, що стало можливим завдяки облаштуванню кількох таборових друкарень (насамперед – для тиражування таборової преси). У них почали виготовлятися й обмежені накладки різних книг, що, за словами вже згаданого С. Сірополка, уможливило продовження української книговидавничої справи з метою «забезпечення таборів справжньою книжкою – від молитовників і альманаху до підручників по військовому ділу і по загальній освіті» [24, арк. 12]. Завдяки їхній роботі до дивізій почали надходити вже не десятки, а сотні книжок, що дозволило поповнити фонди таборових бібліотек та хоча би мінімально задовольнити попит інтернованого вояцтва на українську книгу.

Свою лепту в налагодження книжкового руху в таборах продовжував вносити вже згаданий культурно-освітній відділ на чолі з полковником Ф. Стешком, заходами якого було вироблено загальний план

проведення культурно-освітньої роботи і, зокрема, обов'язкове заснування в кожному таборі бібліотек та читалень [43]. 30 червня 1921 р. відділ був реорганізований у Культурно-освітню управу Генерального штабу Армії УНР, у структурі якої діяв і бібліотечно-видавничий відділ [32, арк. 17; 33, арк. 71]. До найважливіших завдань Управи було віднесено національно-громадське, культурно-естетичне, моральне і фізичне виховання українського вояцтва, а також його загальний інтелектуальний розвиток та повна ліквідація неграмотності в лавах армії. Досягти цього можна було через українське «живе і друковане слово», відтак на Управу покладалося завдання створення видавництва та розповсюдження українських підручників і книжок, а також таборової періодици [33, арк.71; 34, арк. 1–2].

У таборах Управа діяла через дивізійні або таборові культурно-освітні відділи, кожен з яких – відповідно до виробленого нею положення – повинен був започаткувати у своєму складі бібліотечну (видавничо-бібліотечну) секцію [30, арк. 37]. У разі наявності такої можливості її співробітники мали створити курінні бібліотеки та читальні й спрямовувати діяльність сотенних освітніх інструкторів, які працювали вже безпосередньо з козаками, яких належало заохочувати до прочитання переданих з курінної бібліотеки книжок. З метою максимального охоплення своїм впливом козаків сотенним інструкторам слід було мати при собі кишенькову бібліотечку [34, арк. 2–3]. Щоправда, таборова дійсність внесла в цю схему свої корективи, і створення курінних бібліотек було радше виключенням з правил (вони діяли лише у 3-й Залізній дивізії), а сотенні інструктори не завжди мали можливість ефективно виконувати свої обов'язки через майже повну відсутність книжок. Про значні труднощі, що супроводжували процес активізації книжкового руху в таборах, свідчила й доповідь начальника Культурно-освітньої управи полковника Ф. Шешка (липень 1921 р.), в якій, зокрема, констатувалося, що бібліотеки та читальні діяли «не повсюди» в таборах [30, арк. 39].

Об'єктивно ускладнювала обіг книжок у середовищі інтернованих і та обставина, що час від часу окремі підрозділи Армії УНР залишали табори у складі робітничих команд та вирушали для виконання робіт до різних місцевостей Польщі. Досить часто ці команди опинялись у своє-

рідному інформаційному вакуумі, маючи для читання лише поодинокі числа української еміграційної та таборової періодики. Про один з таких випадків ішлося в листі-зверненні вояків 1-ї Запорізької дивізії, понад 500 козаків якої влітку-восени 1921 р. працювали у Кракові. Ця група вояків опинилась у фактично повній інформаційній блокаді, що спонукало їх звернутися з відповідним клопотанням до міністерства освіти УНР. Невдовзі після цього їм була передана обмежена кількість (20 примірників) українських видань («Українська культура» та «Українська церква» І. Огієнка, а також «Молитвослов») [22, арк. 36].

Міністерство освіти УНР регулярно виділяло для потреб армії поліграфічну продукцію зі своїх складів. Загальний обсяг книжкових надходжень до частин та з'єднань Армії УНР протягом 1920–1921 рр. становив, за підрахунками Т. Ківшар, 4021 підручник і 1170 творів красного письменства [9, с. 251]. Слід зазначити, що ці цифри цілковито не кореспондуються з тими, які були озвучені в доповіді в. о. військового міністра уряду УНР генерал-хорунжого Сергія Дядюши у відповідь на інтернаціональну (депутатський запит. – *Авт.*) фракції соціал-демократів про стан культурно-освітньої роботи у Війську УНР від 4 березня 1921 р. За даними С. Дядюши, міністерством освіти УНР тільки протягом лютого ц. р. до таборів було передано 6040 підручників та 1101 книгу красного письменства [43].

Одним з можливих пояснень такої різниці в цифрах може бути те, що військовий міністр оперував хибною інформацією – свідомо чи не свідомо в багато разів завищивши масштаби забезпеченості інтернованих вояків українською книжкою. Можна припустити, що такою була кількість замовлень на отримання книг (станом на початок березня 1921 р.), проте міністерство освіти априорі не могло задовольнити їх повною мірою.

Станом на кінець 1921 р. кількість таборів для інтернованих зменшилася до трьох (Стшалково, Щипіорно і Каліш), на цей час суттєво скоротилася й кількість особового складу Армії УНР. Ці обставини дозволяли інтенсифікувати книжковий рух у таборах, до того ж, ще навесні була налагоджена безперервна робота кількох дивізійних друкарень, де теж виготовлялись обмежені накладки навчально-методичної літератури. Аби зробити книгу невід'ємною частинкою таборового

повсякдення інтернованих, таборіві культурно-освітні відділи створювали т. зв. «хати козака», в підпорядкування яких інколи передавалися й таборіві книгозбірні.

Одна з таких «хат» була заснована взимку 1921 р. у таборі Стшалково, маючи своїм завданням «давати розвагу козакові і можливість в теплому кутку провести час за газетою або книжкою з бібліотеки» (тут ідеться про таборіву бібліотеку-читальню. – *Авт.*). Щоправда, намагання правління цієї «Хати козака» збільшити свої прибутки та надання дозволу грати в лото в ній дуже ускладнили процес читання газет і книг, бо «трудно читати або щось робити в такому гармидері, який буває в наслідок гри в лото» [7, с. 39]. Проте й у таких умовах книга знаходила свого читача, зокрема того, хто хотів би поєднувати читання і чаювання. Лише те, що читачами згадуваної бібліотеки були записані 3000 таборян, а в її фондах нараховувалося близько 2000 книжок [16, с. 18], свідчило про готовність таборян використовувати будь-які можливості задля задоволення своєї потреби в читанні. Слід відзначити, що таборяни могли скористатися послугами ще однієї книгозбірні, що була заснована в таборі заходами УМКА, а також бібліотеки Старшинської громади 6-ї стрілецької дивізії (в останній – тільки для членів громади).

У таборі Щипіорно продовжило свою роботу Братство св. Покрови, заходами членів якого було продовжено тиражування низки перекладних релігійних видань задля «поширення ідеї Української Православної Церкви між своїми і за кордоном» [13, с. 4]. Зокрема, у видавництві Братства «До Світла» півтисячними накладами були опубліковані такі книги, як «Шукання правди» Ф. Томи, «Хома невірний» д-ра Альта (обидві в перекладі Є. Бачинського), «Життя і особа Григорія Сковороди» Ерна (в перекладі з російської Є. Маланюка), «Служба Божа св. Василя Великого» протоієрея Табінського та ін. [2, с. 92].

Найбільшого ступеня розвитку книжковий рух набув у вже згаданому таборі Каліш, таборіву бібліотека якого диспонувала 818 книжками, а її послугами щоденно користалися близько 200 таборян (ще 300 вояків час від часу відвідували читальню). Випозичати книжки можна було й в окремих невеличких книгозбірнях, що діяли при деяких частинах інтернованих Військ УНР у цьому таборі. Інтерновані

та члени їхніх сімей могли скористатися бібліотекою і читальнею при таборівій «хаті козака», в якій відбувалися й окремі виклади приїжджих лекторів. Свою книгозбірню мало й «Товариство допомоги емігрантам з України та їх родинам» (нею могли скористатися лише його члени) [12, с. 43–45].

Восени 1922 р. заходами згадуваного товариства і завдяки сприянню начальника Спільної юнацької школи Армії УНР генерала М. Шаповала в таборі було засноване видавництво «Чорномор», що стало поворотним моментом в історії таборового книговидання [4, с. 92–96]. М. Шаповал доклав усіх зусиль до того, аби друкарське обладнання підпорядкованої йому Школи було з користю використане для потреб інтернованих [35, арк. 1–2, 8]. Стартовим капіталом видавництва став грошовий внесок Українського громадського комітету (УГК) у Празі, що й дозволило урухомити роботу видавництва. Аби забезпечити його рентабельність М. Шаповал вважав за доцільне розпочати в ньому друк «невеличких книжечок, що мусили б мати народне, практично-господарське й технічне значення», хоча й не виключав тиражування у ньому й «інших родів літератури» [36, арк. 3].

Першою книжковою «ластівкою» видавництва стали книга А. Ільницького «Трактор і моторовий плуг та застосування їх у сільському господарстві» та повість К. Поліщука «Світ червоний» [20, с. 35–36]. З часом «Чорномор» розпочав видання літературних творів, матеріалів з історії України, споминів, тематичних брошур, приймаючи замовлення з Галичини і Чехословаччини [38, с. 12]. Віднайдений Ю. Голубничою-Шленчак каталог видавництва за 1924 р. засвідчив доволі розмаїте за своєю тематикою коло опублікованих ним книг українських письменників та публіцистів [6, с. 69–73].

Завдяки «Чорномору» фонди таборових бібліотек поповнювалися книжковими новинками, хоча переважна більшість їх накладу реалізовувалась у комерційний спосіб. Уже не маючи жодних дотацій, видавництво неодмінно мало забезпечити собі отримання прибутку, з якого сплачувалися зарплата його персоналу та орендна плата, закуповувалися витратні матеріали, а також уможлиблювалося проведення благодійних заходів (зокрема – безоплатне передання літератури деяким таборовим громадським організаціям).

Ще одним шляхом поповнення фондів таборових бібліотек були кількісно невеликі книжкові надходження, які передавалися різними українськими еміграційними установами як подарунки. Одним з таких прикладів стало організоване УГК (спільно з відомими українськими громадськими діячами С. Русовою, Д. Дорошенком, М. Левицьким та ін.) передання влітку 1923 р. книг для книгозбірні Громади старшин 6-ї Січової дивізії, за що остання (від імені її голови – полковника В. Филіповича) висловила жертводавцям подяку через газету [21, с. 16]. Книгозабезпеченню таборових бібліотек певною мірою сприяло й Українське товариство Червоного Хреста, яке не тільки здійснювало закупівлю української літератури, але й розміщувало замовлення на її тиражування [37, арк. 27].

Наукова новизна статті полягає в уведенні до наукового обігу низки архівних документів ЦДАВО України, а також у комплексній реконструкції книжкового руху в таборах інтернованих вояків Армії УНР як важливої складової культурно-освітньої роботи, що спрямовувалася Державним центром УНР в екзилі на чолі з С. Петлюрою та мала своїм найголовнішим завданням згуртування українського вояцтва та протидію розкладовим процесам у його середовищі.

Висновки. Отже, через тотальний брак коштів книжковий рух у таборах ніколи не набував достатньо інтенсивного рівня, аби задовольнити всі потреби інтернованого вояцтва, але, попри це, він завжди залишався дуже важливою складовою культурно-освітньої роботи в таборах, скріплюючи патріотичні почування таборян. Є всі підстави стверджувати, що таборові бібліотеки (разом із самодіяльними театрами, хоровими та музичними гуртками) великою мірою урізноманітнювали таборове дозвілля інтернованих, розраджуючи їх у скрутну годину, і водночас формували їхній світогляд. Взимку, коли культурно-освітня робота майже повністю припинялася через холоднечу в бараках та викладових аудиторіях, бібліотека перетворювалася чи не на єдиний інструмент, що дозволяв підтримувати моральний дух українського вояцтва.

Аби ще більше наблизити бібліотеки-читальні до потреб інтернованих, їх (починаючи з кінця 1921 р.) почали облаштовувати в «хатах козака», які виконували роль центрів дозвілля в таборах. Увечері в них можна було зазвичай замовити чай та легку перекуску, а після цього

більшість їхніх відвідувачів воліли погортати книжку або почерпнути новини з українських газет і журналів. Ще важливішою була освітня функція бібліотек, фонди яких поповнювалися насамперед навчальною літературою, що перетворювало їх на своєрідне осердя роботи різних освітніх курсів та таборових шкіл. Разом з тим бібліотеки були зацікавлені також в отриманні творів красного письменства, необхідних для повноцінної роботи українознавчих курсів.

Якщо на початках інтернування книги для поповнення таборових бібліотек надходили від міністерства освіти УНР, то з часом усе більшої інтенсивності набуло комплектування бібліотечних фондів заходами таборових видавництв. Час від часу книгозбірні в таборах урізноманітнювали свої фонди завдяки переданню їм у подарунок книжкових зібрань від благодійних організацій (УМКА, Українського та Американського товариств Червоного Хреста та ін.), а також приватних осіб. Поточні видатки бібліотек, зокрема передплата періодики, покривалися завдяки коштам, які вносилися командирами дивізій (зібраних з відрахувань за проведення платних вистав та концертів). Книговидавнича справа розвивалася в таборах і заходами громадських організацій, які завдяки внескам своїх членів та жертводавців мали можливість організувати переклад та видання спеціальної літератури (релігійної – як-то Братство св. Покрови), а також оригінальних праць таборян.

Усе це дозволяє стверджувати, що потреби інтернованих вояків Армії УНР в українському друкованому слові хоч і мінімально, але задовольнялися, а самі бібліотеки-читальні відігравали роль однієї з підвалин культурно-просвітницької роботи в таборах. Українська книжка заклала тривкі основи національно-державницького світогляду інтернованих, залишаючись разом з тим найважливішим джерелом їх знань з історії, географії та культури України.

Список використаних джерел

1. Битинський М. Українське вояцтво на культурно-освітньому фронті // Гуртуймося. Прага, 1932. Ч. 9 (травень). С. 35–42.
2. Білон П. Спогади. Пітсбург, 1952. Ч. 1. 159 с.
3. Бойчак М., Лякіна Р. Українські лікарі за кордоном (Польща 1920–1924 рр., Чехословаччина 1922–1940 рр.). Київ, 2009. 190 с.

4. Голубнича-Шленчак Ю. Діяльність видавництва «Чорномор» у таборі Каліш у Польщі 1923 р. // Людина, суспільство, політика, актуальні виклики сучасності : матер. V Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 23–24 лютого 2018 р. Одеса, 2018. С. 92–96.
5. Голубнича-Шленчак Ю. Діяльність видавництв та друкарень у таборах інтернованих військ УНР в Польщі (1921–1924 рр.) // European philosophical and historical discourse. Praha, 2019. Vol. 5. № 1. S. 59–69.
6. Голубнича-Шленчак Ю. В. Видавнича діяльність інтернованої Армії УНР у таборах Польщі (1921–1924 рр.) : дис. ... д-ра філософії. Київ, 2021. 299 с.
7. Життя табору // Наша зоря. Стрілково (Стшалково), 1922. Ч. 21–22. С. 39.
8. Заремба О. Релігійна книга в українських таборах інтернованих в Польщі (1920–1923 рр.) // Вісник Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури. Київ, 1995. Вип. 4. С. 54–55.
9. Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.). Київ, 1996. 344 с.
10. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920–1939 рр. Львів, 2000. 276 с.
11. Кужель Л. Українські таборіві видання у Польщі (20-ті роки ХХ століття) // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Львів, 1996. Вип. 5. С. 58–69.
12. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома Світовими війнами. Прага, 1942. Ч. I. 367 с.
13. Нове життя. Щипіорно, 1921. 26 грудня. № 97. С. 4.
14. Павленко М. І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умов перебування (1919–1924 рр.). Київ, 1999. 352 с.
15. Портнов А. Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939 рр.). Харків, 2008. 256 с.
16. Про культурно-освітню працю в таборі // Наша зоря. Стрілково (Стшалково), 1922. Ч. 25. С. 18.
17. Промінь. Стрілково (Стшалково), 1921. 1 серпня. Ч. 11 (посторінкова пагінація відсутня).
18. Промінь. Стрілково (Стшалково), 1921. 21 серпня. Ч. 14 (посторінкова пагінація відсутня).
19. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). Київ-Філядельфія, 1997. 187 с.

20. Таборове життя // Наша зоря. Каліш, 1923. 7 січня. Ч. 29–30. С. 35–36.
21. Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 9 вересня. Ч. 59–60. С. 16.
22. ЦДАВО України. Ф. 2582. Оп. 2. Спр. 110.
23. Там само. Спр. 179.
24. Там само. Ф. 4433. Оп. 1. Спр. 1.
25. Там само. Ф. 4465. Оп. 1. Спр. 335.
26. Там само. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 197.
27. Там само. Спр. 200.
28. Там само. Ф. 3526. Оп. 1. Спр. 1.
29. Там само. Спр. 5.
30. Там само. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 196.
31. Там само. Ф. 3525. Оп. 1. Спр. 1.
32. Там само. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 308.
33. Там само. Оп. 4. Спр. 6.
34. Там само. Ф. 2582. Оп. 2. Спр. 119.
35. Там само. Ф. 4005. Оп. 1. Спр. 1.
36. Там само. Спр. 6.
37. Там само. Ф. 2582. Оп. 2. Спр. 46.
38. Чорномор: Бюлетень Об'єднання українських емігрантських організацій в Калішу та його околицях. Каліш, 1924. Ч. 4. С. 12.
39. Bruski J. J. Petlurowcy: centrum Państwowe Ukrainiejskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924). Kraków, 2000. 600 s.
40. Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924, Toruń 1997. 209 s.
41. Wiszka E. Szósta Siczowa Dywizja Strzelecka Armii Ukrainiejskiej Republiki Ludowej. Formowanie szlak bojowy internowanie 1920–1924. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2012. 513 s.
42. Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (ZNiO), rękopis 22/53/1 («Відчит про командировку в організаційних справах міністерства преси й пропаганди в районі Ченстохова і Каліша» від 21 січня 1921 р., адресований міністру згаданого відомства Уряду УНР О. Ковалевському).
43. ZNiO, rękopis 22/53/13 (Протоколи сьомого засідання Ради Республіки 4 березня 1921 р. Відповідь Уряду УНР на інтерпеляцію фракції с[оціал]-д[емократів] про культурно-освітню роботу в Війську УНР, доповідь військового міністра).

Maryna Paliienko

*Taras Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-9098-1142

e-mail: mpaliienko@knu.ua

Ihor Sribniak

*Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0001-9750-4958

e-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua

Serhii Holovanov

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

ORCID: 0000-0003-3120-5415

e-mail: s.holovanov@kubg.edu.ua

Book movement in camps for interned Ukrainian soldiers of Ukrainian People's Republic Army in Poland (1921 – first half of 1924)

The purpose of the research. The article highlights the dynamics of the book movement in camps for the interned Ukrainian soldiers of the Ukrainian People's Republic Army in Poland (1921–1924) and covers the importance of the Ukrainian book for boosting morale among Ukrainian soldiers in the circumstances of camp isolation. The research **methodology** involves using problem-chronological, historical, and comparative-retrospective research methods; their combination allows to identify distinctive features of the book movement development in camps for the interned Ukrainian soldiers of the Ukrainian People's Republic Army. The **scientific novelty** is based on defining the contribution of various Ukrainian People's Republic State Center departments in exile in the establishment and development of the book movement in camps; determining the sources for supplying camp libraries and the role of the latter in strengthening the patriotic mindset among internees and their family members. **Conclusions.** The author proved that the Ukrainian book in camps for interned Ukrainian soldiers greatly influenced camp residents by helping significantly in learning, and also becoming a solace in their difficult camp everyday life. Thanks to the initiatives of the Ukrainian People's Republic Army headquarters, non-governmental, and charity organizations, libraries, where internees could read the news, were founded in every camp. The article shows that then library expenses, particularly periodicals subscriptions, were covered by funds from the Ukrainian People's Republic Army division commanders. The replenishment of library funds

was thanks to the Ukrainian People's Republic Ministry of Education initiatives and donors' efforts. With the establishment of printers and publishing associations in camps, part of the printed materials was transferred to camp and division libraries. The Ukrainian book laid the long-term groundwork for national and statehood mind-sets for internees, while remaining the most crucial knowledge source in Ukraine's history, geography, and culture. 345

Key words: Ukrainian interned soldiers; camp; library; athenaeum; book; the Ukrainian People's Army, Poland.